

Religie als spel en zingeving

*André Droogers**

Inleiding

Dat religie een vorm van zingeving is, behoeft weinig betoog. Maar is religie ook een spel? En is dat religieuze zingevingsspel dan ook nog theater?

Dat hangt allemaal af van de definities en connotaties die met de termen religie, spel en theater meekomen. Zo zijn de grenzen van religie op uiteenlopende manier getekend. Soms wordt een antireligieuze beweging als het marxisme religieus genoemd, simpelweg omdat ze de functie vervult dat ze antwoord biedt op de diepste levensvragen. Dat veronderstelt twee soorten definitie, want anders zou het marxisme tegen zichzelf moeten ageren. De striktere definitie gaat uit van betrokkenheid op het heilige of het goddelijke, de ruimere van functies.

Hoe dan ook, ruim of strikt, religie lijkt toch primair een ernstige zaak. Is er dan voor spel wel ruimte?

Maar ook spel is een onduidelijke term, zeker in verband met religie. Als iemand bij spel allereerst aan iets denkt dat niet serieus bedoeld is, dan valt er weinig verband te leggen tussen spel en religie. Echter, als benadrukt wordt dat een spel met volle ernst en inzet gespeeld moet worden, en dat je een spelbreker bent als je dat niet doet, dan wordt het al direct veel aannemelijker om religie en spel op elkaar te betrekken.

Op dezelfde manier zou de vergelijking van religie met theater gemakkelijk naar de prullenbak kunnen worden verwezen als gedacht wordt aan personen die publieke aandacht genieten omdat zij de kunst verstaan heel andere persoonlijkheden te verbeelden dan ze eigenlijk zelf zijn. Maar als uit het complex aan betekenissen rond het begrip theater de betekenis gekozen wordt van een herhaald, aan tijd, plaats en vorm gebonden geheel van handelingen met een eigen rolverdeling, dan is de vergelijking met religieus ritueel snel gemaakt.

Voor al deze vergelijkingen geldt wat Sally McFague (1983, 13) gezegd heeft over metaforen: ze zeggen hoe het zit, en fluisteren hoe het niet zit. We moe-

* *Vrije Universiteit Amsterdam (em.)*, a.f.droogers@vu.nl

ten dus wel goed op onze woorden letten. Ze bevatten dubbele bodems. We zakken daar gemakkelijk door.

In het menselijke spel van de zingeving stellen mensen, afhankelijk van de selectie van betekenissen, hun eigen vocabulaire samen en sleutelen daar dan verder aan bij hun dagelijkse zinverlening – of zinontlening – aan de werkelijkheid. Wetenschappers maken er zelfs hun beroep van om voortdurend betekenissen uit te proberen op een bepaalde sector van de werkelijkheid. Zo bouwen ze hun eigen modellen van stukken werkelijkheid. Soms zetten ze hun modellen zelfs om in nieuwe stukken werkelijkheid, want woorden scheppen werkelijkheid. Daar hebben we bijvoorbeeld de categorie ‘religie’ in de huidige vorm aan te danken (Asad 1993).

In deze bijdrage maak ik de lezer tot toeschouwer bij een toneelstuk in vier bedrijven. De handeling van dit universeel menselijk drama is als volgt opgebouwd. In het eerste bedrijf zien we een wetenschapper worstelen met existentiële vragen met betrekking tot religie en levensbeschouwing. Die vragen zijn voor hem aanleiding om een model te gaan bouwen dat moet helpen om op zijn klemmende vragen bevredigende antwoorden te vinden. In het tweede bedrijf gaat hij eerst met religie en spel aan de gang. Hij roept daarbij de hulp in van drie grote geesten die zich ooit hebben bezig gehouden met de relatie tussen religie en spel. Die halen er, naast religie en spel, ook de kunst bij. In het derde bedrijf verschijnt macht ten tonele. Die vindt dat hij onmisbaar is, en naast religie en spel een plaats moet hebben in het model. Eigenlijk eist hij voor zichzelf de hoofdrol op. Dat zorgt voor enige wrijving. In het vierde en laatste bedrijf van dit menselijk drama wordt het model van religie, spel, kunst en macht getest. Helpt het de wetenschapper om zijn in het eerste bedrijf opgeworpen existentiële vragen te beantwoorden?

Klemmende vragen

Die wetenschapper in het eerste bedrijf, die ik goed ken omdat hij me 's morgens vroeg al vanuit de badkamerspiegel aankijkt, stelt zichzelf enkele dwingende vragen. Zijn vragen zijn persoonlijk, maar ook wetenschappelijk van aard. Ze zijn persoonlijk, omdat ze te maken hebben met zijn eigen opstelling. Wat de wetenschap betreft, zijn het nogal interdisciplinaire vragen. Ze brengen sociale wetenschappen en theologie bij elkaar, een passende combinatie bij het afscheid van Henk Tieleman. Welke vragen zit die wetenschapper hardop te formuleren?

Een eerste vraag heeft betrekking op de verschillen tussen de religies en met name op hun claim de enige ware religie te zijn. Het meervoud 'religies' veronderstelt dat er een enkelvoud 'religie' is. De gedachte is dat er zoiets algemeen is als het verschijnsel 'religie', ook al manifesteert dat zich in een veelvoud aan vormen. Voor sommigen getuigt die variatie van menselijke creativiteit, voor anderen rijst de vraag hoe het dan zit met de waarheidsaanspraken van religies. De theologische vraag naar de waarheid wordt door woordvoerders binnen religies uiteenlopend beantwoord. Er kan uiterst exclusief, dus uitsluitend, maar ook meer inclusief op gereageerd worden. Waarheid wordt soms met een hoofdletter geschreven, soms met een kleine letter, en soms staat het woord gewoon niet in het vocabulaire. Met een sterke waarheidsclaim kunnen rekruteringsijver en geweld gepaard gaan, al is *splendid isolation* ook mogelijk. De exclusiviteit kan betrekking hebben op een bepaald aspect van het totale repertoire, dat dan benadrukt wordt als de Onopgeefbare Kern. Soms is dat het godsbegrip, soms de visie op het heil, soms het ultieme plan voor de juiste samenleving, soms een heilig geacht gebouw of geschrift, soms het leven na de dood – en vult u verder maar in. Als dan in een samenleving mensen met tegengestelde waarheidsopvattingen met elkaar moeten samenleven, ontstaat een spanning, vooral als de geloofsovertuiging een exclusieve visie op de inrichting van de samenleving met zich mee brengt. Het is ook mogelijk dat de exclusiviteit voor veel gelovigen zo vanzelf spreekt dat het bestaan van andere religies simpelweg wordt genegeerd, inclusief de verontrustende vraag of die gelovigen van de andere religie het misschien ook bij het rechte eind hebben.

Deze eerste vraag over het interreligieuze perspectief heeft natuurlijk een binnenreligieuze pendant. Dat is de tweede vraag die rijst. Want zelfs binnen religies doet zich verscheidenheid voor. De wereldreligies kennen elk minstens twee stromingen: het kleine en grote voertuig; katholieken, orthodoxen, protestanten; soennieten en sjiieten, enz. Die facties zitten elkaar nogal eens in de weg. Daarbij wordt de waarheidsvraag gesteld, en behoren exclusieve en inclusieve posities tot de mogelijkheden. En ook hier is het mogelijk dat gelovigen elkaar simpelweg negeren en dat het bestaan van andere vormen niemand in verlegenheid brengt.

Dan is er een derde klemmende vraag. De waarheidsclaim heeft in de moderne tijd de areligieuze of zelfs de antireligieuze variant van levensbeschouwing opgeleverd. Er is ruimte gekomen voor levensvisies die het willen stellen zonder de betrokkenheid op het heilige of goddelijke die in religies centraal staat. Als ik dat zo formuleer, als a- of antireligieus, dan smokkel ik tussen de regels door een definitie van religie mijn betoog binnen die het

kenmerk van die betrokkenheid op het heilige of goddelijke als typerend neemt. Toch biedt een antireligieuze levensbeschouwing ook een antwoord op de diepste levensvragen. Ze zou daarom binnen de eerder genoemde ruime definitie van religie vallen. Uiteindelijk is de derde vraag: maakt het eigenlijk iets uit of mensen al dan niet voor hun levensbeschouwing een beroep doen op een heilige of goddelijke werkelijkheid? Is dat een nuttig onderscheid? Of is er toch een gemeenschappelijke noemer?

Eigenlijk komen de drie vragen neer op één actuele vraag: hoe kunnen mensen samenleven ondanks hun levensbeschouwelijke verschillen? Modernisering en globalisering hebben gelovigen van allerlei overtuiging meer dan ooit bij elkaar gebracht in samenlevingen die steeds meer multireligieus zijn geworden. Bovendien zijn er seculiere levensbeschouwingen ontstaan. De vraag naar het kunnen samenleven is niet alleen maar een wetenschappelijk constaterende – hoe krijgen ze het voor elkaar? – maar ook een toegepaste: wat zou een goed recept zijn voor het samenleven ondanks en met verschillen? Ook in de Nederlandse samenleving is dat een klemmende vraag geworden, inclusief een recente mode de verschillen weg te vegen onder een mooi driekleurig tapijt.

Die vraag naar de voorwaarden van het samenleven ondanks en met verschillen wordt alleen maar relevanter als we letten op de problemen waar de geglobaliseerde mensheid mee te maken heeft. Behalve het probleem van de omgang met etnische, culturele en religieuze verschillen, zijn er de problemen van de geweldsbeheersing, van de armoedebestrijding en van de duurzaamheidsbevordering. Religies spelen daar een rol in, ten goede en ten kwade. Hoe kan voortgaande creatieve zingeving veilig gesteld worden en dienstbaar zijn aan de verbetering van de kwaliteit van leven?

Toch rijst de kritische vraag – gesteld door de advocaat van de duivel, die even uit de coulissen tevoorschijn springt – of we het hier wel over waarheidsclaims moeten hebben. Voor sommige theologen en gelovigen zijn deze vragen misschien wel interessant, eventueel ook voor sociale wetenschappers (Schinkel 2008), maar godsdienstwetenschappers lijken hun vak heel wel te kunnen uitoefenen zonder hun vingers aan dit hot issue te branden. Begrijpelijk, want juist de waarheidsvraag onderscheidt hen van de theologen, de academische stam waarvan zij zich ooit losgemaakt hebben. Al decennia lang wordt religie bestudeerd zonder de waarheidsvraag erbij te betrekken. Nog sterker: het is voor de meeste godsdienstwetenschappers een doodzonde je daarover uit te laten. Dankzij Peter Berger onderscheiden we drie onderzoekshoudingen: methodologisch theïsme (de onderzoeker omarmt de religieuze

waarheid), methodologisch atheïsme (de onderzoeker bestrijdt de religieuze waarheid) en – het meest voorkomend – methodologisch agnosticisme (de onderzoeker laat de religieuze waarheid in het midden). Aan de hiervoor gestelde vragen moeten we dus nog een vierde vraag toevoegen: kan de onderzoeker van godsdiensten het zich permitteren de vraag naar de waarheid te negeren?

In het tweede bedrijf gaat de wetenschapper aan de slag. Hij wil een model bouwen dat helpt om een antwoord te vinden op de gerezen vragen. Hij begint bij spel en religie.

Spel, religie, kunst

De wetenschapper is er zich van bewust dat aan het personage spel al heel veel betekenissen en rollen zijn toegedacht. Veel hing af van het concrete voorbeeld dat de schrijver in gedachten had. Het maakt nogal verschil of we het hebben over speelse honden, kinderspel, gezelschapsspelen, sport & spel, toneelspel, tv-spelletjes, gamen, of machtsspelletjes. Om door dit bos met vele bomen een pad te vinden, roept de eenzame wetenschapper enkele grote geesten op het toneel die zich tijdens hun leven over spel hebben uitgelaten, inclusief de relatie tussen spel en religie.

De eerste grote geest is Johan Huizinga. Hij vestigde in 1938 een mijlpaal met zijn boek 'Homo ludens, proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur' (Huizinga 1952). Het boek wordt nog steeds herdrukt. Internationaal is het altijd volop geciteerd. Huizinga was als historicus gespecialiseerd op de geschiedenis van de Middeleeuwen, maar in dit boek brengt hij veel voorbeelden van alle tijden en plaatsen bij elkaar. Toch selecteert ook hij uit het brede scala aan betekenissen en connotaties. Zo brengt hij de functie van spel terug tot twee aspecten: spel als wat hij noemt 'een kamp *om* iets', en spel als 'een vertooning *van* iets' (Huizinga 1952, 14, zijn cursivering). Vooral het aspect van de vertoning zet hem op het spoor van de cultus. Op die manier legt hij verband tussen spel en religie en geeft hij die samen een plaats in zijn model van spel. Zo stelt hij: 'De deelhebbers in den cultus zijn overtuigd dat de handeling een zeker heil verwezenlijkt, en een hogere orde van dingen activeert dan waarin zij gewoonlijk leven. Niettemin blijft die verwezenlijking door vertooning in alle opzichten de formeele kenmerken van een spel dragen.' (Huizinga 1952, 15). Die algemene formele kenmerken van spel zijn voor Huizinga:

dat het om een vrije handeling gaat die buiten het gewone leven staat,
 dat de speler er door in beslag wordt genomen,
 dat er geen direct nut of materieel belang mee verbonden is,
 dat er een bepaalde tijd en plaats is voor het spel,
 dat het eigen regels kent, en
 dat het spel gemeenschapsverbanden in het leven roept (Huizinga 1952,
 14, 15).

Huizinga benadrukt de diepe ernst waarmee het spel van de cultus gespeeld wordt (Huizinga 1952, 21). Hij besteedt regelmatig aandacht aan het verband tussen spel en kunst, zowel in de belletristiek als in de muziek, de dans en de beeldende kunst (Huizinga 1952, hfdst. VII, VIII en X).

De tweede grote geest, de antropoloog Jan van Baal, bouwt voort op Huizinga's benadering van spel en religie, maar komt met een geheel eigen visie, waarin kunst eveneens een plaats krijgt. Spel, religie en kunst hebben volgens Van Baal gemeen dat ze nuttige illusies zijn. Zijn boek uit 1972 heet dan ook 'De boodschap der drie illusies'. Interessant is dat het woord illusie en het 'ludens' in *homo ludens* etymologisch verwant zijn, zoals Huizinga al had geconstateerd (Huizinga 1952, 12). Het nuttige van de drie illusies schuilt voor Van Baal in het feit dat ze alle drie helpen om de fundamentele eenzaamheid van de mens te boven te komen. We zijn er als denkend subject namelijk toe veroordeeld om onze wereld als object te benoemen. Daarmee zetten we onszelf op afstand van de werkelijkheid om ons heen. Bijgevolg voelen we ons onzeker. We verbannen onszelf, terwijl we er ook zo graag bij willen horen. De trits spel-religie-kunst verzoent het subject, dat onvermijdelijk apart staat, met de geobjectiveerde werkelijkheid om hem heen, en laat hem er weer part en deel van zijn. Hoe werkt dat? Spel, religie en kunst scheppen alle drie een eigen realiteit (Van Baal 1972, 120). Tot die opgeroepen werkelijkheid kan de mens zich verhouden, hij kan zich opnieuw identificeren met een werkelijkheid. Mensen hebben dat nodig om zin en betekenis te ervaren. Het maakt een eind aan hun onzekerheid. Zo tovert spel onzekerheid om in genoeg, religie bestrijdt onzekerheid met een plausibele levensbeschouwing, en kunst zet onzekerheid om in creativiteit en schoonheid. Opvallend is dat Van Baal aan religie een waarde toekent die spel en kunst niet hebben, namelijk dat religie het meest helpt ter compensatie van wat hij 'het gat in ons denken' noemt (Van Baal 1972, 123-124). Er zit wel een maar aan. Zodra religie als een sluitsteen op dat gat in ons denken wordt gelegd, is het volgens hem een grafsteen geworden, en dan is het pas echt een illusie (Van Baal 1972, 124). Van Baal verdenkt theologen ervan dat ze zich daaraan schuldig maken. Uiteindelijk

gaat het volgens hem om het niet-weten, het raadsel, de verwondering en de eerbied, of zoals hij aan het eind van zijn leven benadrukte, het mysterie (Van Baal 1991; vgl. Van Baal 1972, 124-125). Het religiespel heeft een open einde.

De derde grote geest die spel en religie met elkaar in verband heeft gebracht, is de Engelse ontwikkelingspsycholoog Donald Winnicott (Winnicott 1971). In zijn versie van het menselijke drama diept hij de rol van spel, religie en kunst nog iets verder uit. Hij schreef in dezelfde tijd als Van Baal, maar ze kenden elkaars werk, toen althans, niet. Winnicott hechtte grote waarde aan het moment waarop een kind het verschil ontdekt tussen zichzelf en de rest van de wereld. Dat begint volgens hem al met geboren worden. Het kind is niet langer deel van het moederlichaam. De consequenties daarvan dringen pas later tot hem door. In feite gaat het om het ontdekken van de standaard mensenrol, als een subject dat los staat van de benoembare objecten in de grote buitenwereld. Het kind scheidt, bijvoorbeeld met knuffels, een tussenzone die de afstand overbrugt. De ouders helpen een handje. Zo moet de speen de moederborst terughalen. Door de tussenzone steeds verder in te vullen, maakt het kind spelenderwijs kennis met de werking van symbolen, dingen die staan voor iets anders. Ook Winnicott gebruikt het woord illusie om wat zich in die tussenzone voordoet te typeren. Het construeren van de tussenzone is een ernstig spelen. En ook hij noemt religie en kunst als afgeleiden van die menselijke beginervaring, mede omdat ze zo afhankelijk zijn van symboliek (Winnicott 1971, 3). Ze behoren ook tot de tussenzone. Ze compenseren de kloof tussen het ik en de buitenwereld (Winnicott 1971, 13). Spel is bij Winnicott een spannend gebeuren, want de veronderstelde relatie tussen binnenwereld en buitenwereld is precair (Winnicott 1971, 47). Een mens raakt gemakkelijk de kwetsbare controle kwijt.

Ik vat even, in een entr'acte, samen wat zich in dit tweede bedrijf afgespeeld heeft. Alle drie de grote geesten leggen verband tussen spel, religie en kunst. Religie moet het hebben van spel, als het menselijk vermogen om tegelijk met twee werkelijkheden om te gaan (Droogers 1996, 53; 2010a, 25). Door dat vermogen kunnen nieuwe werkelijkheden opgeroepen worden, of dat nu in twee keer drie kwartier voetbal is, of in het bidden tot een begrijpende en hulpvaardige heilige, of in het bewonderen van Picasso's *Guernica*. In alle gevallen levert symboliek het benodigde gereedschap. Het ervaren van de andere werkelijkheid, of dat nu in spel, religie of kunst gebeurt, verbindt mensen met de omgevende wereld en met andere mensen. In feite spelen we zo de hele dag, zonder echt in de gaten te hebben dat we spelen met werkelijkheden. Ook als we ons van taal bedienen, roepen we werkelijkheden op. Ik hoop tenminste

dat mijn woorden bij u tot nu toe dat effect hebben. Er zijn natuurlijk gradaties in gevoelswaarde en helderheid tussen de contexten waarin we met taal en symboliek werelden oproepen, maar in essentie gaat het om hetzelfde proces.

De ontdekking dat we spelen heeft, zoals Winnicott al aanduidde, iets precairs. Als het spel niet in volle ernst gespeeld wordt, stort een aanzienlijk deel van onze geconstrueerde werkelijkheid in. U begrijpt mij niet meer, u prikt het spel door als Spielerei, u verliest uw geloof, en u vindt kunstenaars kladderaars. Toch zullen we het er mee moeten doen. We balanceren op het slappe koord, en moeten maar gewoon denken dat de vloer zich een halve meter onder ons bevindt. We spelen, maar doen dat doorgaans met zo grote ernst dat we niet door hebben dat we spelen. Zo helpen we onszelf door de onzekerheden van dag en nacht heen.

Macht

Nu begint het derde bedrijf en betreedt een nieuwe acteur het toneel. De sfeer verandert meteen. Macht meldt zich aan en eist een plaats op in het tot nu toe opgebouwde model. Macht staat voor het vermogen het gedrag van anderen te sturen en te controleren. Machthebbers zijn regisseurs, vóór maar heel vaak ook achter de schermen.

Het is wel duidelijk dat er nu iets in het model van religie als zingevingspel gaat wringen. Om te functioneren moet macht immers kunnen uitgaan van duidelijkheid en orde. Dat is trouwens ook het nut van machtsmechanismen. Er kunnen wel mooie verhalen opgehangen worden over de speelse mens die zo creatief is met zijn betekenisgeving, maar er moet ook overleefd en samengeleefd worden. Macht zorgt voor voorspelbaarheid. Geschreven en ongeschreven wetten onderbouwen de ordehandhaving op een vanzelfsprekende manier. Zonder macht kunnen we niet.

Voor spel, religie en kunst is de consequentie dat macht grote invloed heeft op de speelruimte die zij krijgen. De sociale kant van het mens-zijn temt de culturele verbeelding. De voorwaarden voor effectieve machtsuitoefening bepalen uiteindelijk de rol die spel, religie en kunst mogen spelen. Er is een goede kans dat ze dienstbaar worden gemaakt aan de machtsuitoefening. Ze worden in ieder geval geacht die niet te ondermijnen. Dat ze van macht afhankelijk zijn, kan hen dwingen tot een bijdrage aan het in stand houden van de gevestigde orde. Het spel kan dan veranderen in brood en spelen, de religie in

een staatsreligie, en de kunstenaar moet kiezen tussen trouw zijn aan zichzelf, of aan de markt c.q. het regime.

Machthebbers kunnen zo overtuigd zijn van hun onmisbaarheid dat zij als regisseur ook nog de hoofdrol voor zichzelf opeisen. De andere acteurs in het mensendrama bestaan dan in functie van de plot die macht op een voetstuk zet. Dat geeft spanning. Macht kan er op bogen dat hij onmisbaar is, niet weg te denken, ook niet uit de meest gelukkige menselijke relatievormen. Mensen beïnvloeden elkaar altijd. Macht is ook nuttig omdat hij helpt bij het in stand houden van nuttige illusies, zoals de trits spel-religie-kunst. Macht kan die illusies legitimeren, vooral als ze machthebbers helpen aan de macht te blijven.

Macht heeft twee zielen in zijn borst. Als nuttig middel heeft macht tegelijk tot valkuil dat hij zichzelf tot doel promoveert. De polen van het machtspectrum benoem ik daarom als middelmacht en doelmacht. Enerzijds is er de faciliterende middelmacht, dienstbaar aan de taken en waarden van het menselijk samenleven. Anderzijds is er de zelfingenomen doelmacht, steeds bezorgd over het eigen overleven en alles daaraan dienstbaar makend. Wat het beeld compliceert is dat zelfs middelmacht een zekere garantie van continuïteit moet hebben en dus enige zorg over het eigen voortbestaan zal vertonen. Maar het kantelpunt komt pas in zicht, halverwege het spectrum, als die zorg gaat overheersen en al het andere begint te kleuren.¹

Spel, religie en kunst kunnen zich gedragen naar de aanwijzingen van regisseur doelmacht, maar ze kunnen zich ook inzetten om middelmacht te behoeden voor de doelmacht, of om van doelmacht weer middelmacht te maken. De drie kunnen dus passief blijven, maar ook actief worden en een geheel eigen invulling geven aan de rol die ze spelen. Het menselijk drama kent daardoor hoogte- en dieptepunten. De geschiedenis van religie en van kunst laat allebei zien. Zo zijn de verschijningsvormen van religie, kunst en samenleving op beslissende momenten beïnvloed.

Om wat religie betreft een veel voorkomend stramien te noemen: elke religieuze beweging komt voort uit de vrije, ongebonden zingeving van een stichter, bijvoorbeeld een Jezus of een Mohammed, die een variant biedt op de heersende overtuigingen en praktijken. Zo iemand speelt met meer werkelijkheden en komt op die manier met een alternatief. Als de gevestigde religie zich meer op doelmacht dan op middelmacht oriënteert, zal vervolging het antwoord zijn op de komst van een nieuwe speler op de religieuze markt. Hoe dan ook zullen binnen de nieuwe beweging al snel machtsprocessen op

gang komen, al was het maar om de toeloop van volgelingen te organiseren. Macht kan de vorm van middelmacht krijgen. Maar zelfs in bewegingen die voortkomen uit een protest tegen religieuze doelmacht, kantelt middelmacht na verloop van tijd nogal eens naar doelmacht. Dan kan de cyclus opnieuw beginnen, met een nieuwe hervormingsbeweging als resultaat.

Het bijzondere van religieuze macht is dat het sturen van menselijk gedrag uitgebreid wordt tot het heilige of goddelijke. Dat werkt naar twee kanten. Enerzijds zeggen gelovigen dat ze de overmacht van het heilige of goddelijke ervaren. Anderzijds doen gelovigen ook pogingen, bijvoorbeeld door middel van offer en gebed, om het gedrag van het heilige of goddelijke te sturen. Het menselijke machtsproces wordt uitgebreid met heilige of goddelijke spelers. Aan hen wordt vaak een bovenmenselijke macht toegeschreven.

Dat maakt hen weer tot aantrekkelijke bondgenoten voor religieuze en seculiere machthebbers. Zo heeft God menselijke machtsverhoudingen gelegitimeerd en meegevochten in al dan niet godsdienstige oorlogen. In het bijbehorende proces van betekenisgeving is die God nogal eens van identiteit en nationaliteit veranderd. Godsdienst kon daardoor gericht worden op een God die de doelmacht dient. Zoals machthebbers vanuit de doelmacht zich gaan bemoeien met de inhoud van de kunst, zo kan zich dat ook ten aanzien van religies voordoen. Godsbegrippen en ook andere geloofsovertuigingen vertonen de sporen van hun indienstneming door de doelmacht. Ritueel, leer en moraal gaan de doelmacht weerspiegelen.

Het lijkt bijvoorbeeld zeer waarschijnlijk dat gezaghebbende heilige geopenbaarde teksten het resultaat zijn van deze onderschikking van geloofsvoorstellingen en -praktijken aan doelmachtsbelangen. Komt de verbeelding aan de macht, of komt de macht aan de verbeelding? Bij de laatste variant kan een nadruk op de rechte leer horen die uiteindelijk dient als een 24-uurse grensbewaking van de eigen gemeenschap. De heilige schrift ontleent haar gezag deels aan haar bestaan als uitkomst van machtsprocessen. Bovendien wordt ze juist door de beheerders van de doelmacht als gezaghebbend gepresenteerd. Voor theologen is het een uitdaging het ontstaan van de teksten te reconstrueren en zo de doelmachtsbelangen te benoemen en uit te zuiveren.

Tijd voor een tweede entr'acte. In dit derde bedrijf hebben we gezien dat het religieuze zingevingspel beïnvloed wordt door machtsprocessen. Die horen onvermijdelijk bij het mens-zijn. Enerzijds hebben ze een nuttige functie, anderzijds kunnen ze ook een vorm aannemen waarbij de handhaving van de machtsstructuren het primaire doel is. Dan verandert macht van middelmacht in doelmacht. Als doelmacht zich breed maakt, heeft dat niet alleen

gevolgen voor de aard van de religieuze organisatie, maar ook voor de inhoud van geloofsovertuigingen, ritueel en moraal. De correcte herhaling wordt het ideaal en wint het zo van de speelse vernieuwing. De performance wordt pro forma. Hoe meer macht wordt ingeroepen, des te minder wordt het heilige of goddelijke opgeroepen. Het lijkt erop dat de meeste religies, zoals ze zich voordoen, in sterke mate het product zijn van machtsmechanismen. Het zingevingspel, mits vrij gespeeld, kan echter leiden tot insnijdende kritiek op uitingen van doelmacht. Dan kan een religie door hervormers ontdaan worden van alle aangroeisels die de doelmacht moeten dienen. Na enkele generaties kan er echter weer aanleiding zijn tot zo'n hervorming.

Religie, spel, kunst en macht

Nu de slotakte. Daarin maken we de cirkel rond. De wetenschapper van het eerste bedrijf moet met het model van spel, religie, kunst en macht de opgeworpen klemmende vragen van een antwoord voorzien. Het drama neemt nu de vorm aan van de finale van een Mozart-opera. Alle actoren en factoren die een rol speelden in de voorgaande bedrijven, laten tegelijk hun stem horen, in een vervlechting van teksten en melodieën. De wetenschapper staat luis-terend terzijde. Hij hoort de heldere sopraan van de religie, de tenor van het spel, de alt van de kunst, en onder alles door de bas van de macht. Zoals in een Mozart-opera zingen die vier soms met elkaar mee, soms dwars tegen elkaar in.

De wetenschapper realiseert zich dat hij nogal wat heeft opgeroepen met zijn modelbouw. Zijn vragen hadden betrekking op het veelvoud aan waarheidsclaims van uiteenlopende levensbeschouwingen: religieuze en niet-religieuze. Zelfs binnen één levensbeschouwing doet zich dat voor. Een claim op waarheid legt een claim op samenleven. En dat terwijl de samenleving al kampt met zware problemen. Bovendien maakte de wetenschapper zich zorgen over de manier waarop zijn vak wordt uitgeoefend. Wat is dan de slotboodschap van het multivocale ensemble?

De wetenschapper pakt een microfoon om boven het zingen uit te komen. Dit is de tekst van zijn epiloog:

Levensbeschouwingen die de waarheid exclusief voor zich opeisen, negeren de algemeen menselijke gave van het spel. Ze hebben van het spel alleen de

ernst overgehouden. Geholpen door onvermijdelijke machtsprocessen, die het van de ernst moeten hebben, zeker als het om doelmacht gaat, verdwijnt het speelse karakter van de zingeving. Religies zijn in aanleg onbeperkte zingevingspelen, maar doen zich bijna altijd voor als beperkende machtsspelen. Exclusieve aanspraken op zekerheden horen bij de belangenbehartiging van de doelmacht. Dat gaat ten koste van de vrije zingeving en van de kwaliteit van leven. Het voor veel religies kenmerkende geloofsstuk van de compassie zou in moeten houden dat andersoortige gelovigen hun speelruimte gegund wordt. Die betekenis wordt echter lang niet altijd geselecteerd.

In de getijbeweging van de godsdienstgeschiedenis wordt dat zichtbaar als iemand protest aantekent en, tegen de verdrukking in, erin slaagt de weg terug te vinden naar het vrije zingevingspel en de eerbied voor de kwaliteit van leven. Al lopen ook deze vrije vogels op termijn het risico gekooïd te worden, toch laten ze zien wat de ware aard van de religie is. Ook zij spelen hun spel met ernst, soms teveel ernst, maar zij spelen. Dat spel kan verwijzingen naar het heilige of goddelijke bevatten, maar ook twijfels aan het bestaan ervan. Of men nu religieus is in de strikte of in de ruime zin, iedereen speelt het zingevingspel. Ook antireligieuzen spelen een zingevingspel. Ook zij zijn geroepen tot samenleven en tot oplossing van de geglobaliseerde problemen.

Mag er dan niet meer in waarheden geloofd worden? Is alles dan betrekkelijk? Nee, want de verscheidenheid laat juist de rijkdom van het zingevingspel zien. Het ondenkbare en onzegbare moet het wel hebben van voortgaande pogingen het te benoemen – of zelfs te ontkennen. Zinzoekers hebben recht van spreken en de eigen vondst van een bevredigende waarheid heeft recht van bestaan. Net als elk spel moet het zingevingspel met ernst gespeeld worden, dus voluit, anders zijn zinzoekers spelbrekers. Een zingevingspel zou, net als elk spel, anders niet gespeeld kunnen worden. Het is daarom niet nodig om het eigen zingevingspel – of dat van anderen – weg te relativiseren.

De enige voorwaarde is dat de aanhangers van een zingevingspel, ter wille van ieders geestelijke volksgezondheid, eens per jaar, bijvoorbeeld tijdens de vastenperiode die in meer religies voorkomt, er even aan denken dat zij slechts spelers zijn, aftastend op zoek naar symbolen en woorden voor wat nooit volledig uit te drukken is. Dat kan ook inhouden dat, al was het maar uit nieuwsgierigheid, even over de eigen muur heen gekeken wordt welke inzichten anderen hebben opgedaan. Zingeving moet niet, als zoveel andere zaken in de geglobaliseerde samenleving, als een schaars en dus exclusief goed beschouwd worden. Duizend bloemen bloeien. Misschien komt er door

zo'n vastenervaring een heel vers boeket bloemen op het altaar te staan, naast de nieuwe paaskaars, ter vervanging van het verlepte boeket van vorig jaar.

Die jaarlijkse inkeer moet bovendien inhouden dat de manier waarop de macht in een religie georganiseerd wordt, opnieuw doordacht en gescreend wordt, om de kanteling van middelmacht naar doelmacht te voorkomen. Zo nodig moet een voorjaarsschoonmaak worden doorgevoerd. In sommige streken van Brazilië wordt op de zaterdag voor Pasen een Judaspop geslagen en verbrand die tegelijk een autoriteit voorstelt die het volk heeft verraden.

Voor sommigen kan het inzicht in de werking van middelmacht en doelmacht leiden tot een individueel vervolg, los van de institutie. In onze tijd van individualisering, leeglopende religieuze instituties en afnemende sociale controle, zijn in West-Europa veel religieuze machthebbers hun basis kwijt geraakt en genieten veel gelovigen buiten de instituties een grotere ruimte om hun eigen zingevingspel te spelen. De instituties seculariseren, de gelovigen niet of veel minder.

Als het gaat om samenleven met en ondanks religieuze verschillen, dan helpt bewustzijn van het spelkarakter van religies om niet in de valkuil van de exclusiviteit te vallen. De geïndividualiseerde religiositeit wordt dan een belangrijke factor. Zo wordt bijgedragen aan het samenleven met en ondanks verschillen, en wordt samenwerking bij de zoektocht naar een oplossing voor de verdere problemen denkbaar. Dat kan de interreligieuze dialoog verdiepen en verbreden.

Wetenschappers die religies onderzoeken en deze mogelijkheden doorzien, moeten hun vak toegepast maken (Droogers 2010b). Ze moeten zich niet beperken tot het beschrijven van de religieuze conflicten op het wereldtoneel. De fondsen voor onderzoek zouden vooral ingezet moeten worden om te ontdekken wanneer de ernst het zingevingspel te veel domineert, en wanneer middelmacht verbastert tot doelmacht. Bovendien kan onderzoek gedaan worden (b.v. Lenoir 2008) naar de invloed die machtsprocessen hebben op de inhoud van geloofsvoorstellingen en -praktijken. Achter de zogenaamd normale verschijningsvormen van religie moeten godsdienstwetenschappers op zoek gaan naar de onverbasterde vormen. De fundamentele rol van het spel in de religies, zoals verwoord door de drie grote geesten, wijst de weg. De vergelijking met kunst zal verhelderend werken. De onderzoeker is medespeler in het religieuze veld. Zo kan hij zich dichter bij de waarheidsclaims wagen en daar ook de betrekkelijkheid van inzien. Ik spreek in dat verband van methodologisch ludisme als vierde onderzoekshouding, naast en in plaats van de hierboven genoemde drieslag van Peter Berger (Droogers 1996).

De wetenschapper op het toneel weet nu even niet wat hij verder nog moet zeggen. Zijn stuk heeft ook al lang genoeg geduurd. Hij aarzelt nog of hij nog iets zou moeten zeggen over religie als theater, maar hij bedenkt dat hij de theatermetafoor nu wel voldoende heeft uitgebuit. Hij mompelt nog: het is eigenlijk heel simpel, gun ieder zijn heug en zijn meug, zonder dat je opgeeft wat je zelf belangrijk vindt (Ter Borg 2010). En dan valt hij stil. De toneelknecht lost het voor hem op, door snel het doek te laten vallen.

Noten

- 1 Overigens, kan spel, net als religie en kunst, van middel tot doel op zich worden. Ik laat dat hier verder buiten beschouwing. Voor een uitwerking wat spel betreft: zie Droogers 2010b.

Literatuur

- Asad, T. (1993),
Genealogies of Religion. Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam,
 Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Baal, J. van (1972),
De boodschap der drie illusies. Overdenkingen over religie, kunst en spel, Assen: Van
 Gorcum.
- Baal, J. van (1991),
Boodschap uit de stilte / Mysterie als openbaring, Baarn: Ten Have.
- Borg, M.B. ter (2010),
Vrijzinnigen hebben de toekomst. Een essay, Zoetermeer: Meinema.
- Droogers, A. (1996),
 Methodological Ludism, Beyond Religionism and Reductionism, in: Harskamp,
 Anton van (ed.), *Conflicts in Social Science*, London and New York: Routledge, 44-67.
- Droogers, A. (2010a),
Zingeving als spel. Over religie, macht en speelse spiritualiteit. Een gids voor vrije zinzoekers,
 Almere: Parthenon.
- Droogers, A. (2010b),
 Towards the concerned study of religion: Exploring the double power-play disparity,
 in: *Religion, journal of religion and religions*, vol. 40, 227-238.

Huizinga, J. (1952),

Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur, Haarlem: Tjeenk Willink.

Lenoir, F. (2008),

De filosofie van Christus, Kampen: Ten Have.

McFague, S. (1983),

Metaphorical theology, London: SCM.

Schinkel, W. (2008),

Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij, Kampen: Klement.

Winnicott, D.W. (1971),

Playing and reality, London: Tavistock.